

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VIII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали,
З. Сейітжанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай,
М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ. Мәдібаева**

А 13 **Абайтану.** Тандамалы еңбектер. VIII том. Пәнаралық зерттеу /
Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали, З. Сейіт-
жанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай, М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов; жауапты ред. Қ. Мәдібаева; жал-
пы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
– 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

VIII томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын пәна-
ралық зерттеудің нәтижелері көрініс тапқан. Онда Абайдың ілімі, әдеби мұрасы, абайтану
тарихы, ақын шығармашылығында негізделген құндылықтардың негіздері, пайымдау
мен бағалау жүйесі, білім концепциясы, поэтикасы, шындық және шығармашылық
қиял, мазмұн мен пішін секілді мәселелер қоғамның интеллектуалдық және тұрақты
дамуымен сабақтас қарастырылған.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең та-
нуға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерт-
теу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

V тарау

АБАЙ БАҒАЛАУЫНДАҒЫ БАЙЛАМ

Бағалау категориясы – тіл білімінде әр деңгейдегі тілдік бірліктердің жиынтығын бағалау семантикасы бойынша біріктіріліп, әлемдік тіл білімінде соңғы жылдардағы жазылған ғылыми зерттеулерде өзекті мәселе ретінде қарастырылуда. Мұның өзі тіл білімінің шындық болмысты антропоөзектік парадигмада зерттеуге ауысуымен байланысты. Бағалауда АДАМ негізгі нысан ретінде алынып, адами құндылықтардың қабылдануы негізгі мәнге ие болады, яғни адами қасиеттердің жақсылығы мен жамандығы, жоғарылығы мен төмендігі, даналығы мен надандығы, ұнауы мен ұнамауы бұл категорияның маңызды бөліктері.

Бағалау – логика-семантикалық категория. Ол қашанда айтушы не жазушының берген бағасымен, көзқарасымен, дүниетанымымен, жеке пікір-пайымымен байланысты. Белгілі бір құбылысқа, әрекетке, жағдаятқа деген қарым-қатынас пен оны бағалау ұжымның пікірімен де байланысты, бұл бағалаудың негізінде сол социум үшін қабылданған нормалар жатады. Лебізді бағалауға деген қызығу немесе тақырыптың өзектілігі антропоорталық парадигманың белсенді зерделенуімен байланысты, әрі дискурстың өзгешелігі мен танымдық механизмдерін бағалаудың ерекше қырларын айқындауға мүмкіндік туғызады. Мәтінде көрініс табатын жеке тұлғаның әлемді тануы, әлеуметтік жағдайы мен ойлауы өзіндік әлем бейнесін тану ерекшелігімен байланысты зерттеледі. Аксиологиялық бағалауды зерттеуде Н.Д. Арутюнова, Е.М. Вольф, Т.А. Космеда, Н.И. Сукаленко еңбектері бар.

Бағалау феноменін кешенді зерделеу, әсіресе Абай шығармалары негізінде айқындау қазақ тіл білімінде де өзекті ғылыми мәселенің бірі.

Бағалау «мәдениет» ұғымымен тікелей байланысты қарастырылады. Мәдени-танымдық аспектіде аксиология дегеніміздің өзі бағалау қызметі мен ондағы өзгерістер, оның даму сатылары туралы жүйелі білім болып саналатындықтан, тілдік жүйе мен лебздік жүйені мәдениетпен сабақтастыра зерделеп, мәдени-танымдық бағытта қарастыру бағалау концептісінің маңызын арттыра түспек. Өйткені бағалау әрбір мәдени концептінің бөлінбейтін бөлшегі санатында. Кешенді концептер жүйесі ретінде тани отырып, оның бірнеше ерекше мәнін анықтайтын ішкі жіктелістерін атауға мүмкіндік бар:

- өмір концепті (тіршілік, нан, су т.б.);
- тіршілік концепті
- білім концепті;
- адамгершілік концепті (шындық, ақиқат, намыс, ұят, ар т.б.);
- отбасы концепті;
- тағдыр концепті;
- атамекен концепті;
- жеке тұлға концептісі (достық, махаббат, жүрек, сезім) т.б.;

Көрсетілген бағалау концептерінде әлеуметтік сипат басым болады, әрі бұл замана лебіне, әр кезеңнің дүниетанымына, көзқарасына, мәдениетіне, қалыптасқан қоғамдық этикалық-эстетикалық нормаларына тікелей байланысты. Бағалау ұғымын кешенді құбылыс ретінде тани отырып, мәтіндегі коммуникативтік үлгісін анықтау қажет. Оның мақсаты мен нәтижесі, әдісі мен тәсілі, тактикасы мен жүзеге асуы, әсері мен қабылдануы, нәтижесі бар. Кешендегі аталған сыңарлар бірігіп, бір бүтін болады да, күрделі құрылымға айналады, мақсаты – бағалаушының прагматикалық мақсаттарына байланысты; ғылыми бағалауда – шындық болмыстың қасиеті мен белгісін анықтау мақсат етілсе, субъективті бағалауда әр бағалаушының өзінің жекелей прагматикалық мақсаты болуы да ықтимал. Бағалау тактикасы бағалау мен оның әсерін анықтаумен анықталады, жүзеге асуы – әр алуан типті бағалаудың нақты құралдар негізінде көрінуі; нәтижесі – қорытындысы бойынша көрінетін не байқалатын әсер, ықпал. Яғни бағалау моделі күрделі құрылым, онда бағалау мәні мен маңызы, әсері мен ықпалы, нәтижесі, қорытынды тұжырым анықталады.

Аталған концепте өзін-өзі бағалаудың да орны ерекше. Ғылыми зерттеулерде тұлғаның өзі туралы жеке пікірі, өзіне берген жеке бағасы ретінде қарастырылады. Өзін-өзі бағалау гуманитарлық ғылымда МЕН концептісі арқылы зерделеніп, жеке Меннің мінезін бағалау, пікірін анықтау негізінде жүргізіледі. Өзін-өзі бағалаудың басты ерекшелігі – мұндағы басты эмоция мен бағалау МЕН-мен ғана байланысты болғандықтан, бағалау тұрақты әрі нақты, мәтінде берілген ақпарат бағалау нақышында болып есептеледі. Өзін-өзі бағалаудың тілдік құрылымы бағалаудың құрылымымен бірдей, субъекті мен объекті, предикат аксиологиялық мәнде, тек мұнда субъект пен объектінің бағалауы сәйкес келеді. Айтушының немесе жазушының өзін-өзі бағалауы әртүрлі коммуникативтік мақсатта болуы мүмкін.

Бағалау категориясының маңызды ерекшелігі – шындықты тану, таныту. Танылған шындықты ашып көрсетудің өзі субъективті, яғни шындық оқиғаны, әрекетті, болмыстың маңызды ерекшелігін бағалаудың өзі жеке тұлғаның пікірі болғандықтан, мұның өзінде де субъективтілік сақталады. Бағалаудың қандайы болса да, тіпті субъекті нақты көрінбей, айтылмай тұрса да, объект пен субъектінің арасындағы бағалауыштық қатынас сақталады. Айтушының не жазушының жеке пікірі оның іштей келісуімен не келіспеуімен астасып жатады да, объектіге қатысты ұнау/ұнамау, бағалау/бағаламау, келісу/келіспеу т.б. сияқты ұғымдар негізінде көрінеді. Бұл жөнінде Е.М. Вольф кең зерттеу жұмыстарын жүргізіп, тиянақты пікір айтқан болатын. Ғалым тұжырымымен келісе отырып, бағалаудағы субъективтілікпен бірге, бағалау тұжырымдарында кісінің ішкі сезімінің, яғни эмоциясының да орын ерекше екенін айту орынды болмақ.

Эмоцияның бағалаудағы орны кісінің ішкі сезімін орайына қарай шығарып, ақылмен тұсаулап, әрекетті ұғыумен, мәнін терең пайымдай алуымен де тығыз байланысты қарастырамыз. Эмоция тек сезімнен ғана туындамай, ақылмен де байланысты қарастырылады. Әрекетті, жағдаятты рационалды түрде бағалап, ақылмен ұғынып та бағалауға болады. Бағалаудың бұл сипаттағы түрі күрделі мәндік құрылымға ие. Тағы да Абайға жүгінелік:

Адам – бір боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың өлсең тағы.
Мені мен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы.

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

Өлең мәні күрделі. Шындықтың түбіне жету үшін түзу ой мен терең ақылды қажет ететін, білсең де қабылдағың келмейтін, айтуға бата алмайтын, адами болмыстың қабырғасын қақыратып, шындықтың бетін ашқан өлең бұл. Өлең мәтініндегі бағалауда, біздіңше, эмотивті компонент басым. Адам санасындағы әлем бейнесінің ішкі сипаты анық таңбаланады да, шындық болмыстағы кейіп нақты кескінделеді. Рационалды ойлауға рационалды бейне сәйкес келгендей. «Адам бір боқ, көтерген боқтың қабы» – ақынмен келіспейсіз бе? Ойланыңыз, түсінесіз, ұғынасыз, келісесіз!

«Менімен сен тең бе деп мақтану» – білімсіздік белгісі. Тағы да ойлану жөн болмақ. Айналамызда мұндай адамдар да баршылық. Қазақи дүниетаным мұндайда «жақсылар жақсымын деп айта алмайды, жамандар жақсымын деп айқайлайды» дер еді. Ойлау мен әрекеттің көрінісі ішкі әлемнің тілдік бейнесі арқылы осылайша таңбаланып, нақтыланып, ойлануға қайтадан ықпал етеді. Өлең мәтінінде адам тіршілігінің мәнін анықтап, жөнін белгілеудің авторлық критерийі (шегі) көрсетілген. Авторлық бағалаудағы данышпандық таңдау: «Адамды сүю, Алланың хикметін сезу». Сөздердің орынды қолданысы, етістіктердің мағыналық құрылымының түзілген ойдың мағынасын тиянақты бейнелеуі үлкен таланттың ғана емес, дананың ғана қолынан келетін өрнек екенін түсінесіз, мойындайсыз, таңданасыз. Қуанасыз! Бағалайсыз! Қуанатын себебіңіз – қазақи дүниетаныммен, қазақи түсінікте, қазақ тілінде жасалып жатқан адами құндылықты көріп, тамашалап, риясыз көңілден туған ризалық сезімнің сыртқа шығуынан.

Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

Өлең мәтінінің тұжырымы – осы. Бұл жастарға, балаларға арналмаған, көзі көп нәрсеге ашылған, талай жасқа келгендерге арналып айтылған. «Адамды сүю, «Алланың хикметін сезу» деген тіркестердегі «сүю», «сезу» етістіктерінің терең мағыналық құрылымы мен сөз тіркесінің беретін мағынасының арасындағы семантикалық байланыс соншалықты нақты, анық, сәтті. «Адамды сүюден» артық адам баласының қолынан келетін бір жақсылық бар ма? Барлық адамның қолынан келетін жақсылық атаулының негізгісі – сүюден басталып, сүюмен тұйықталмай ма?! Адамды сүю – жақсылық қасиет атаулының басында тұратын тегеріштей. Сүю бар жерде жамандық атаулыға орын жоқ. «Сүю» жалған болса, оның жанынан «қызғаныш» атты қызыл ит қалмай ілеседі де, өзге жаманшылықтарды ілестіре әкеліп өзінше салтанат құрады. Онда «сенімге» орын қалмайды да, сорлайды. Ал «Алланың хикметін сез» тіркесіндегі «сезу» етістігінің келуінің де семантикалық мағынасы ерекше. Алланың хикметін сезу арқылы тіршіліктің мәні туралы түсінігіңіздің өзгертіні өлеңде анық көрініс тапқан.

Өлең мәтініндегі бағалаудың шындық болмыспен, адами кейіп-болмысымен сәйкес келуі – объективтіліктің көрінісі мен субъектілі көзқарастың нақты бейнеленуінен. Бұл тағы да адами болмыстың ағымдағы нақты жағдайына негізделуінен. «Адам – бір боқ көтерген боқтың қабы, Боқтан сасық боласың өлсең тағы». Адамның жағдайы осылай, бұл – пенденің физиологиялық ағзасына қатысты; «Мені мен сен тең бе деп мақтанасың, Білімсіздік белгісі – ол баяғы» – адамның психологиялық жағдайы. Тіршіліктің қоңыр күйін тыңдай жүріп, адам баласы кіммен араласпайды, көріспейді, әңгімелесіп сырласпайды дейсіз! Сірә, мақтанбайтын, мақтана алмайтын бір қазақ баласын көрмедім. Абай данышпан қателеспеген, бұл ұлттық ділге еніп кеткен бір пенделік қасиет. Мақтанып, мен далаға қараймын, мақтанып қалаға қараймын, мақтанып зәулім үй саламын, мақтаныш тұтып мешіт саламын, мақтанып ... мақтанамын...

Ия, ендеше, Абай данышпан айтып отырған сөзде жалғандық бар ма, немесе бұл маған қатыссыз деп айта аласыз ба? Бағалаудың басты мазмұнын анықтайтын критерий – күнделікті бол-

ған жағдаят пен шындық әрекетке негізделуі. Енді бағалаудың қорытындысы немесе нәтижесіне тағы назар аударалық:

Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

Абай бағалауындағы байлам осы. Таңдау адам баласының пайдасын көздейді. Өлең мәтініне терең бойлап, сүңгіп қарау қажет. Біздіңше, мұнда эпистемологиялық рациональдылық бар.

Эпистемологиялық рациональдылық адам санасында әлем бейнесі мен әлемнің өзінің арасындағы байланысты жақындата түседі, нығайтады. Ақын тұжырымы ілімдік мәнге ие. «Не қызық бар өмірде онан басқа?!» деу арқылы ақын өз тұжырымын, өз байламын түйіп айтады, түйіндеп айтады, өйткені бұл тұжырым ілімге, білімге, тәжірибеге негізделген. Рациональды ойлау арқылы адам өз өмірінде қателікке бой алдырмас еді, айналадағы шындықты орнықты да тиянақты танып, біліп, қабылдап, жағдайды дұрыс анықтаған адам ғана оң ойлап, дұрыс шолып, нақты тұжырым жасай біледі. Абай бағалауында екіұштылық, дүдәмалдық жоқ. Ойды тиянақтап тұратын предикаттық тұлғалар өздерінің көпмағыналық сипатына қарамастан, мәтінде нақты мағына иеленіп, бір ғана тиянақты ойды таңбалайды. Адамды сүй, алланың хикметін сез, Не қызық бар өмірде онан басқа?! – деген сөйлемдегі «сүй», «сез», «бар» предикаттық тұлғаларының мағыналық құрылымы осы контексте дара мағынасында нақты қолданылған, бұл тіркестегі тұлғаларды екіұшты түсінуге немесе прагматикалық мағынасын басқаша қарап түсіндіру мүмкін болмайды.

Бағалаудың мәнін анықтап, нақтылап тұрған предикаттар негізгі прагматикалық мағынаның қасиетін көрсетеді. Абай көрсеткен адами болмыс шындыққа сәйкес, қолданылған тұлғалардың прагматикалық мағыналары қоғамдағы адамдарға толық түсінікті, әрі олардың әлем болмысы жайындағы дүниетанымымен, өмір туралы көзқарастарымен жақын. Бұлай деуіміздің мәнісі Алланың хикметін сезу мен адамды сүю туралы айтылған толғамды ой тек Абайдан ғана басталмағаны, шығыстық даналықты былай қойғанда, қазақи дүниетаным қалыптастырған әфсаналардан бас-

тап, қазақ мақал-мәтелдері, ақын-жыраулардың шығармалары осындай ойды, осындай бағалауды айтып келе жатқаны, жырлап келгені аян. Абай жаңалығы – Абайша жаңа бағалауында, яғни бұрынғы айтылған білімді, жасалған тілдік тәжірибе мен ойлау жүйесіндегі шұрайлы талғамды сіңіре отырып, жаңа мазмұнда, ерекше формада, жаңа нәтижелермен жеткізуінде. Танымдық тәжірибе негізге алынып, уәжделіп, жаңа сапада халық игілігіне ұсынылуында. Мәтіндегі ойды мүлде жаңа деп айта алмайтынымыз анық, алайда Абайлық бағалаудың маңыздылығы – анықтығында, нақтылығында. Мұнда екіұшты ойға орын жоқ, «мына өмірде» деген тіркестің қолданылуы уақыт пен кеңістік ұғымын қатар меңгеріп тұр. М. Бахтин көрсеткен мекеншақ ұғымы «мына өмір» тұлғасы арқылы беріліп, уақытты да, кеңістікті де қатар уысына ұстайды да, есті, түзу ойлы тыңдаушысын қатар қармайды. Абай болжап, солай болуы мүмкін деген ойда емес, өз ойының анықтығына, туралығына сенімді, сондықтан бағалауы нақты, объективті шындықтың негізгі ой түйер бағамының байлауы осы деген ой танытады.

Ұлттық танымда Абай бағалауын «аксиологиялық өріс» деңгейінде қабылдап, бағалау табиғатын, шындық өмірмен байланысының мәнін жеке тұлға қалыптастыруда кеңінен қолдану, насихаттау қажет. Аксиология – құндылықтардың табиғатын, әлемдік құндылықтардың құрылымы мен олардың шындық өмірдегі орнын зерделесе, Абай тағылымы мен бағалау жүйесі қазақ ұлттық аксиологиялық өрісінің негізін құрауы тиіс. Құндылық, игілік, пайда жайында айтылған ойлардың дені данышпандардан шыққаны, құндылық туралы алғаш пікір айтушының бірі ретінде Сократ танылатыны белгілі. Игілік дегеніміздің өзі – жүзеге асқан құндылық, пайда. Пайда мен құндылықты философияда бір медалдың екі жағы ретінде бағалау бар. Абай ойынан туындап, өлең жолдарында кестеленген бағалы тұжырымдар қазақтың рухани құндылығы, яғни рухани-танымдық қызмет адами игілік ретінде бағаланып, қызмет етсе сол пайда болмақ. Себебі мұнда мол жинақталған рухани құндылықтардың қайта бағалануы бар, себебі мұнда ұлттық психология мен зияткерліктің менталды бағалануы бар.

Тілдік бірліктер арқылы берілетін бағалаудың нақты мазмұны толық мәтін мазмұны арқылы анықталады. Қазақ тіл білімінде бағалау ұғымын анықтайтын тілдік бірліктердің мазмұнын бағалаушылық мағына негізінде барлап, құрылымдық бағытта анықтау бар. Зерттеулерде бағалау логика-семантикалық бағытта қарастырылмағанымен, бағалаушылық мағына беретін тұлғалар сараланып, олардың контекстік мағынасы біршама анықталған. Мұндағы басты сипат қолданыс кезіндегі сөздің мәні емес, сөзге қосымша үстелетін бағалаушылық мағынаның үлесі анықталып, бағалаушылық лексика қатары зерделенеді. М. Оразов «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегінде эмоциялық мағынаға талдау жасай келе, әрқашанда объектив дүниедегі заттардың түйсік арқылы қабылданған информациясы адам ойының, санасының елегінен өтіп жататындығы, оған белгілі баға берілетіндігі шындық деп атап көрсетеді. Бағалаушылық лексика А. Алдашева, О. Бүркітов, Б. Момынова, Ф. Жақсыбаева, Ш. Нұрғожина, Қ. Есенова, З. Құрманәлиева, т.б. ғалымдардың еңбектерінде құрылымдық бағытта қарастырылады.

Қазақ дүниетанымын танытатын көркем шығармалардағы бағалау мәнінде бағалау құралдары жеке сөздермен ғана (сын есім, зат есім, етістік т.б.) берілмейтіні анық. Сондықтан бағалауды жеке сөз мағынасынан емес, контекстік мәннен іздеу біздің зерттеуіміздің басты ерекшелігі. Сөз мағынасындағы жақсы/жаман, ұнау/ ұнамау, т.б. мағыналары арқылы бағалау категориясын, бағалаушылық мағынаны анықтау тек сөздің сыртқы көрінісін ғана ашып көрсетеді, сөздің ішкі терең мағынасы мен мазмұнын зерделеуге мұндай зерттеу тәсілі аздық етеді. Жақсылық пен жамандық ұғымы тек сындық немесе сапалық мәнді білдіретін сөздердің мағыналық құрылымы арқылы беріле бермейтіні түсінікті. Сондықтан, күні бүгінге дейін жазылған ғылыми еңбектерді жоғары бағалай отырып, зерттеудің кешенді жүргізілуі үшін, оның көкжиегін кеңейте түсуді ұсынар едік. Көркем мәтіндегі бағалауда әлем бейнесін тану мен таныту кешенді және көпқырлы мәнге ие болады. Көркем мәтіннің үлкен зерттеушілерінің бірі М. Бахтин атап көрсеткендей, мәтінде, тек мәтінде ғана бағалау үлкен үнге айналып, полифониялық сипатта көріне алады.

Бағалау категориясының әлемдік тілдік бейнесін танытудағы кейбір лексика-семантикалық топтағы лексика-грамматикалық жүйесі нақты қарастырылғанмен, оның когнитивтік механизмі, тіл мен ойлау арасындағы қатынасы толық деңгейде зерттеу нысанына айналмаған. Осы тұрғыдан, бағалау семантикасының көптеген ғылыми-теориялық мәселелері толық зерттелген дей алмаймыз. Бағалау мағынасының табиғаты, оның өзге мағыналармен (мәселен, модальдық, дескриптивті т.б. мағыналар) салыстырғандағы ерекшелігі қарастырылмаған. Сондай-ақ, бағалау мағынасының динамикалық сипаты, қолданыстағы метафоралық және метонимиялық мәні, бағалау лексикасының сөзжасамдығы зерттеле түсуі тиіс.

Бағалау барлық адам баласына тән қасиет болғандықтан, оның тілдегі таңбалық белгісі де барлық тілдерде бар, лингвистикалық әмбебап құбылыс. Алайда бағалау тек коннотациялық мәнді анықтап, эмоция мен экспрессияны танытушы, немесе жақсы көру мен жек көруді ғана айқындаушы деп көрсетілгенімен, біз оның шегін, жүйесін тереңірек қарастырғанды жөн көреміз. Бағалау адамдардың бірін-бірі бағалауынан бастап, адамның табиғатты бағалауы, адам мен қоғам арасындағы бағалау, адамның материалдық игіліктерді бағалауы болып жалғаса бермек. Сонау бір заманада гректер атақты Олимп тауының биігіне «Өзіңді өзің таны» деп жазса, Орта ғасырда салынған Әзірет Сұлтан кесенесінің солтүстік қақпасына «Өзін білгені – хақты білгені, Құдайдан қорқып, ынсапқа келгені» деген жазу безендірілсе [1, 66], қазір ХАНТӘҢІРІ басына «ӨЗІҢДІ ӨЗІҢ БАҒАЛА» деп жазатын шақ келгендей.

Неге дейсіз бе?

Оның себебі көп. Өзіңді таныдың, енді өзіңді бағала, өзіңнің жеріңді, еліңді, тауыңды, тасыңды, жердің асты-үстіндегі материалдық игіліктеріңді бағала, қолыңда барыңды бағала, рухани құндылықтарыңды бағала, арыңды бағала, жаныңды бағала ... бағала, бағала. Демек, бағалауды концепт ретінде бағалау орынды болмақ та, оның қай сөз табынан жасалып, қандай жалғаумен түрленетінін емес, қандай мән беретінін когнитологиялық, гносеологиялық бағытта зерделеу оқушыға тағылым аларлық дән берер, халыққа пайдалы болар деп пайымдадық.

Қазақ зерттеушілерінің бағалауыштық лексика турады жазған зерттеулерін зерделей қарап шығып, құрылымдық, құрылымдық-семантикалық бағытта жазылған жұмыстардағы «бағалауыштық» терімсөзін осында қалдыруды лайық деп тауып, БАҒАЛАУ концептінің өзгешелігін, зерттеу бағытының басқаша екенін таныту мақсатында «бағалау» және «бағалауыштық» терімсөздерінің арасын бөліп көрсету қажет деп таптық. «Бағалауыштық» терім сөзі қазақ тіл білімінде жазылған ғылыми зерттеулерде О.С. Ахманованың сөздігінде берілген анықтаманың негізінде өрбіп, эмоционалдық, экспрессивті мән беретін коннотацияның бір бөлігі ретінде танылады. Келістік. Бағалауыштық лексиканы тілдік бірлік ретінде осылайша қарастыру орынды болмақ.

Ал бағалауды лебізде зерделеу, мәтіндегі толғамды ойдың ретінде меңгеру де ғылыми қажеттілік деп пайымдаймыз. Бағалауды лингвистикалық ғылыми зерттеулерде логика-психологиялық құбылыс ретінде тану үрдісі бар, сондықтан бағалау мәтіндегі тілдік мәселе ретінде қарастыруға келмей, лебіздің, тілдің шекарасынан шығып, философиямен астасып жатады, мән мен мағына проблематикасымен шектесіп, өзіндік парадигма құрайды. Оның ар жағында мағына мен мән туралы да бірізді пікір, тұжырым жоқ екені аян. Осы арада айта кететін нәрсе, О. Есперсен, И. Мещанинов бағалауды ұғымдық категория ретінде таныған еді.

Автор күнделікті тіршілікте біздің көретініміз, ұстайтынымыз нақты заттар екенін «яблоко – алманың» мысалымен ой елегінен өткізе отырып, нақты емес, абстрактылы ұғымдарды жеткізудің қиындығын, айтушы ойындағы ақпараттың тыңдаушының тап солай түсіну мүмкіндігінің қиындығын айтады. Шынында да, адам санасындағы саналы ойды жеткізуге сөздің саны жете бере ме? Сондықтан да сөздердің метафоралығы, метонимиялығы, көпмағыналығы пайда болды емес пе?! Ойдың дұрыс жетуі, оның ішкі терең мәнін түсініп, білуі үшін СӨЗ СЫРЫН терең зерделей білу қажет. «Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады», – дейді данышпан Абай.

Көрікті ойдың көркін бұзбай танып, түсіну үшін, қабылдау үшін, бағалау үшін не қажет?

Лебіздің тілдік бірліктермен таңбаланып айтылуы бар да, оның тыңдаушы тарапынан түсінілуі тағы бар. Мұндағы мағына мен мәннің ара-жігін ашып, байыпты қарастыру жөн болады. А.А. Потебня айтқандай, тілдік мағына мен ойдағы пікір мазмұны ерекше, тілдік бірліктер – ой мазмұнын берудің бір тәсілі. Әр сөздің мағынасына терең бойлап, ойлап сөйлеу үшін де білім қажет. Айтылған сөзді дұрыс түсініп, одан нақты үйін шығару үшін де білім қажет.

Абай:

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.

Жүрегі – айна, көңілі – ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез? –

демей ме!

Ойлаудағы мән әрбір сөзде, әрбір морфологиялық құрылым мен синтаксистік тіркесте, орамда бар. Сол тұлғалардың мағыналық құрылым бірлігі арқылы мәтін мәні қалыптасады. Ойлау мен тіл арасындағы байланысты, қатынасты тек теориялық тұрғыдан түсініп, іздеуден гөрі, нақты деректерден танып, талдау мақұл іс. Мәтін мәні оны құраушы тұлғалардың мағынасымен бар болып тұр ғой. Айтылған ойды түсіну үшін тыңдаушы жеке сөздердің немесе грамматикалық тұлғалардың мағынасын жекелей талдап жатпасы белгілі, тыңдаушы үшін мәтіндегі мән мәнді де маңызды. Алайда грамматикалық құрылым арқылы берілетін негізгі және бастапқы ақпарат тілді меңгерген адамның түп санасында сақталады да, ойды қабылдауда осы түпсаналық ақпарат қосылып, жалпы мазмұнды түсінуге, қабылдауға мүмкіндік туғызады. Тілді меңгерудегі (әсіресе басқа тілдерді үйренуде) автоматизация дегенде осы түп санаға ақпарат жинау деп түсінеміз. Ана тіліндегі лексикалық, грамматикалық, фонематикалық ақпарат ана сүтімен бірге сіңгендіктен, оқушы немесе тыңдаушы

сөзтұлғаны бөлек қабылдамай, бірге бір бүтін ретінде қабылдай алады. Сөйлемді, контексті бір бүтін бітім ретінде қабылдап, ішкі мәніне барлау жасай алады. Екінші тіл немесе өзге тілді үйрену мен ондағы мәтіндік ақпараттарды қабылдаудың басты қиындығы да осында жатса керек.

Жоғарыда келтірілген Абайдың «Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез» деген өлең жолдарының ішкі мәнін түсіну үшін оқырманға, «біл» түбіріне «-ім», «-ді» сөз тудырушы жұрнақтарының жалғанып, туынды сөз туғызып тұрғаны немесе оған «ден» шығыс септігінің жалғанып, бағыттық мағына беретіні негізгі және қажетті ақпарат болып саналмайды. Оқырман «білімдіден» сөзін бүтін қабылдап, оның контекстік негізгі мағынасын ұғады. Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез сөйлемін түгел оқып шығып, мұндағы ой мазмұнын, мәтіннің ішкі мәнін түсінуге талап қылады. Мысал ретінде келтіріліп отырған сөйлемде жақсы/жаман, ұнау/ұнамау деген сыңарларына енетін сөздер жоқ. Алайда, мәтін мазмұнында бағалау бар. Ол бағалау ойдың жалпы логикалық байламында, ой мазмұнында, сол арқылы берілетін ішкі мәнде. Ең алдымен, мәтіннің өзіндік ерекше прагматикалық мәні бар. Бұл кез келген мәтінде болатын қасиет екені белгілі. Өлеңнің басқы прагматикасы айтылған сөздің құлақтан кіріп, бойға сіңуінде, ақылмен тоқылуында. Ақын өзінің сөзін, ондағы айтылар ойды бағалай біледі. Сөзінің сырын түсініп, сәулелі нұрын түйсінетіндей көкірегінде көзі бар талапты жанды іздейді, сыр сөзін соған арнайды. Бұл бағалау «білімді» деген бір сөзбен таңбаланып, шынында да, жан-жағын нұрландыра түседі. Лебіздегі бағалау семантикасы мен оның құрылымы осындай өзіндік прагматикалық жағдаят туғызады. Демек, білімі терең ақын-субъект бар. Ол өзін тыңдаушы, оқушы деңгейі үшін қажет шартын жеткізеді. Ол шарт – жүрегі – айна, көңілі – ояу, талапты кісі болуы. Өлең монолог түрінде жазылғанмен, ситуация бар, мұнда негізгі екі актант қатысады – Ақын, ол әрі бағалау субъектісі; екіншісі адресат, оқушы, тыңдаушы (айтылған пікір осыған арналады, бірақ бағалаудың нысаны болуы міндетті емес). Бағалау тілде осылайша өз көрінісін табады.

Ақын сөзін түсінетін, ұғатын жан іздейді, табады, ол көкірек көзі ашық, талапты жаста. Демек, мәтіндегі бағалауды анықтау үшін, сөздің қай сөз табына жатып, қандай мағына беретіні ғана емес, мәтіндегі басты ойдың мәнін анықтаумен тікелей байланысты. Сөздің терең ішкі мағынасының ерекше мәнді екенін толықтай қолдай отыра, сонымен бірге мәтіндегі бүтіндіктің, ұғымдық мәннің де ерекше маңызды екеніне назар аударамыз. Мән мен мағынаның ерекшелігі мен бірлігін терең барлап, олардың арасындағы қатынасты аңғаруға ұмтыламыз. Бағалау концептінің бастапқы нүктесі яғни бағалаушы нысаны да, қабылдаушысы да адам болғандықтан, бағалаудың әсері, ықпалы ерекше. Айтушының пікірі, көзқарасы бағалауда көрініс табатыны анық, өйткені субъект пікірі оның өмірге көзқарасын, тәжірибесін, таңдауын, талғамын да аңғартады.

Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» атты өлеңіне талдау жасап көрелік. Тағы да мәтінді толық береміз, өйткені бұл аксиологиялық бағалау үшін аса маңызды:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек.
Апшуың – ашпыған у, ойың – кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас – қартаймақ, жоқ – тумак, туған – өлмек,
Тағдыр жоқ, өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер ісі ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, пығандап қылық қылмай,
Еріншек ездігінен көпке көнбек.

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек.
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық, көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.

Адамзат тірлікті дәулет білмек,
Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.
Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,
Не қорлық құр қылжаңмен күн өткізбек?

Наданға арам ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
Рас сөздің кім білер қасиетін?
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек,
Қызықты ертегіге көтерілмек.
Ақсақалдың, әкенің, білімдінің
Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Өр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек.

Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек.
Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек.

Ел бұзылса, табады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Женді ғой деп шайтанға болар көмек.

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек?
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?!
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

Өлең мазмұны оқушыны бірден баурап ала қоятындай емес, күрделі, ойлануға шақырып тұр. Ұғымдық ақпарат кісі тіршілігінің мәнін бағалауға құрылғандықтан да, ақылмен терең барлауға жетелейді. Ақыл мен ақылсыздық, кісілік пен надандық, шайтан өрнек пен періште ісі қатар қатталып келіп, адамгершілік нормаларының қалыптасқан, қоғамы сана қабылдаған жолы мен жүйесінің кедір-бұдыры бағаланып көрсетіліп, «жақсыдан үйреніп, жаманнан жирен дейтін» халықтық сана қалыптастырған дүниетаным негізінде ненің дұрыс, ненің бұрыс екендігі нақты

аталады. Ия, Абай бағалауы біреудің жақсылығы мен жамандығын, адамдығы мен надандығын көрсету үшін жазылмайды, ол жалпы кеңістіктегі адамның орнын, қызметін, тіршілік үшін күрестегі рухани өлшем мен саналы тірліктің бағасын арттыру үшін жазылады.

Дүние – үлкен көл,
Заман – соққан жел,
Алдыңғы толқын – ағалар,
Артқы толқын – інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер, –

деп отыз жетінші Қара сөзінде қалай сабырмен салмақтап, өткінші тіршіліктің мәнін сараласа:

Жас – қартаймақ, жоқ – тумак, туған – өлмек,
Тағдыр жоқ, өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек, –

деу арқылы да күйбеңдеп жүріп, күннің қалай өткенін білмей, «қамшының сабындай» ғана деп баға берген тірліктің өзгермелілігін толғайды, толғанады, Сізді де толғантады. Адами құндылықты айқындайтын аксиологиялық бағалау, біздіңше, осында жатыр, өйткені адам баласы үшін ең маңызды құндылық – Алланың өлшеп берген «өлшеулі ғұмыры», тіршілігі. Адами осы құндылықты ақылды кісі мен наданның қалай өткеретіні кезектесе тізбеленіп, салыстырылады, өлең өрнегімен зияткерлік өресі айқындалып, адам қызметінің күнделікті тәжірибесі көз алдыңыздан сырғы-ы-п өтіп жатады. Яғни бағалау жалпы емес, нақты жағдаятқа құрылып, надандық артып, ел іші дүрмекке ерсе, «Ел бұзылса, табады шайтан өрнек, Періште төменшіктеп, қайғы жемек» екенін ерекше ескертеді. Аксиологиялық бағалау «жақсы мен жаманды» қарама-қарсы қою арқылы негізделіп, құндылықтың бағалауы тілдік таңбамен осылайша өрнектеледі.

Абай бағалауында қалыптасқан стереотип болмайды, өлең өзегі нақтылыққа, бүтіндікке құрылады да, әрбір бағалау кісі мінезіндегі дерекпен уәжделеді. Мәтінде көрінетін әрекеттің жал-

ғаны жоқ, осындай мінез, осындай адами болмыс біздің елдің баласында жоқ деп (немесе қазір жоқ деп) ешкім де айта алмас еді. «Ауруын жасырғанның» не боларын айтып дүниетаным қалыптастырған Абай бағалауын әрқайсымыз қабыл алып, нәтижелі іске ұмтылсақ, сол игі. Мұндағы бағалау субъектісі – жалпы қоғам. Абай ұлылығы сонда, ол қоғамның ойын, тұжырымды пікірін сөзбен таңбалайды. Бағалау нысаны – адам.

Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек.

Бұл кімнің бейнесі? Пенденің бейнесі. Тағы да «мұндай кісі мен емес» деп кім айта алар? Жақын адамдар бірін-бірі аңдымайды, жамандамайды, қинамайды, тағы, тағы дей аламыз ба? Қазақ дүниетаным «ұры алыстан келмейді», «төртеу түтел болса, төбедегі келеді, алтау ала болса ауыздығы кетеді», «ауылдағының аузы сасық» деп сөзімізді уәждейді. Немесе, «жақынын тіріде аңдып, өлгенде жылап» жүргендер қазірде аз ба? «Тірі күнінде сыйласпасаң, өлген соң жылағаннан не пайда» дейді қазақ дүниетаным. «Тіріде сыйласпасаң ағайын, Құм құйылсын көзіңе» деп жазыпты Махамбет ақын. Сірә, адам баласын аңдитын, бақталас болатын, қызғанатын жақын, танитын жандары екенін ойлансақ мақұл, өйткені танымайтын адамның бізбен ісі болмайды ғой. Ойлаудың стереотиптеріне бағынбай, осылайша ащы да болса, шындықты шыңғырта жырлап, жылатып жазып, Абай қазақ дүниетанымна өзгеріс енгізді, барынды қайта бағалауға, дұрыс бағалауға жетеледі.

Бағалау нысаны ретінде алынып отырған қасиет, мінез бір-біріне қарама-қарсы қойылып, қатар бағаланады. Бағалау шкаласы (+) пен (-) диапазонында жатады. Өлеңде бағалаудың мынадай сипаттары көрініс тапқан:

- тіршілік философиясы: мәні мен маңызы;
- адамның бір-бірімен қарым-қатынасы;
- адам мінезінің, қасиетінің бағалануы;
- әртүрлі сапалық атрибуттардың белгіленуі – жақсылық пен жамандықтың, адамдық пен надандық қарама-қарсылығы;
- қоғамда қалыптасқан моральдық нормалар мен идеалдарды бағалау;

– қоғам өміріне, адами тіршілік болмысына өзгеріс енгізетін өзекмән көрсету қызметі орындалады.

Өзекмән деп өзекті (зәру) және мән (мәнді) сөздерін біріктіріп, жақсы менен жаманды айыру үшін ұсынылған Абай жолы, Абай жүйесі, Абай бағалауындағы тіршілік болмысы деп пайымдадық. Келтіріліп отырған бағалау сипаттары тек «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде ғана емес, өзге де көптеген өлеңдерінің ішкі мәнін анықтайды. Мұндай өзекмән Абай өлеңдерінің негізгі мазмұны мен мәніндегі бағалаудың басты сипаты, ерекшелігі деп түсінеміз. Бәлкі, тағы біз байқамаған бағалы тұстары да болуы ықтимал.

Бағалаудың басты ерекшелігі ретінде тілдік бірліктер арқылы берілген өзекмән қазақ қоғамының ішкі сыры мен ешкімге көрсеткің келмейтін, айтпайтын кердең қасиеттердің, мінездердің бетін ашып, ауруды асқындырмай, емдеу үшін диагнозын қояды. Адам мінезінің жан-жақты ашылуы, біршама тұрақты қасиеттердің жақсы-жаманы көрсетілуі өзінді бағалау үшін де, өзгені бағалау үшін де, өзгеге бағалату үшін де қажет.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Өр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек.

«Қара қылды қақ жарған» деп шындықты айтқан адамды бағалайтын қазақ дүниетанымын Абай кеңейте, дамыта түседі. Ақылды адам шындықты айтып, қара қылды екіге қақ жарып қана қоймайды, қырыққа бөледі.

Ол қалай болады дейміз ғой, баяғы, қазымырлана түсіп?

«Өзгені өзіндей көр» деген тәмсіл бар халқымызда. Абай ақылды адам әр нәрсеге өзіндей баға берсе, қара қылды қырыққа бөлгендей шындықты айта алатынын нұсқайды. Демек, өзгені өзіндей көріп, ақылмен бағаласа, шындықты айту қиын емес, яғни, әр істің таразысы да, қазысы да ақылды адамның өз бойында. Әркім өз ісін ақылмен бағалап, таразыласа, өз шындығын өзіне айта алса – қара қылды қырық жару деген осы емес пе? Наданның сүйенгені көп пен дүрмек. Надандық жүрген жерде ақылды

бұқтырады, ақыл қанша мықты болса да, надандық сүйенген көп дүрмекке салып, ақылды қашырады, тіпті өмірде жеңуі де жиі. Абай заманында да солай болыпты, қазірде де солай. Адамдық пен надандық ұстасқанда, әркімнің «мені» ақыл мен жүректі тыңдамаса, естімесе, бағаламаса, «көппен көрген ұлы тойда» адамдық жеңіле бермек. Әркім өз «Менін» таза ұстап, жоғары ұстап, ақыл мен жүректі қатар ұстап шындықты өзіне мойындатса, Абай арманы орындалмақ.

Әдебиет теориясында сыншыл реалист акын деп танылған Абайдың, «қазақты сынаған» Абайдың неге сынағанын біз үшін бағалау, мүмкін, маңызды да емес болар, алайда Абай бағалауы әділ, шын, өтіріктен, жағымпаздықтан ада. Шындықты айтуы – сын айту болса, әңгіме басқаша. Тілдік бірліктермен таңбаланған шындық Абайдың өз «мені», өзгені өзіндей көріп, ақылмен «мен» сияқты «өзгені» бағалауы дер едік.

Рас сөздің кім білер қасиетін?
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Данышпан Абай осылай толғаған екен, толғанған екен. «Рас сөздің кім білер қасиетін?» Қазаки діл «құдай біледі, бұл рас», «Алла көріп тұр», «Иллахи, шын сөзім» т.б. сияқты көптеген тіркестерді дүниеге әкелді. «Мен-субъект» өз сөзінің шындығын Алланың атын атап мойындата алар еді. «Дін-апиынға» баланған заманды басынан өткерген бүгінгінің ақылды басы мұндай сөзге еш сенбес. Сөзден қағаз артық болған, шындықты қағазбен айтатын заманға тап болғанымыз қашан?! Америкада болғанымызда, көз көрген, әрі таң болған жағдай бар. Онда сөзге сенеді, штамп, мөр деген жоққа тән. Американдық азаматтың бір ауыз сөзі, телефонмен айтылған бір ауыз хабарламасы немесе өзінің жай ғана қойған қолы – бағаланады. Соған сенеді. Көлігін сату үшін өзінің қойған қолы жеткілікті. Нотариус деген аз, болса да тегін. Өзін бағалауы осындай. «Американдық азамат өтірік айтпайды» деп есептеледі. Бұл, бағалау мен бағалану, рухани жоғары деңгейді танытады. Бала жасынан бастап осылай тәрбиеленіп жатыр, мектептерде осылай үйретеді, оқытады, құлағына құяды, көңілін соған сендіреді.

Ал «менде» (бізде) қалай? Сөзге сену, бір ауыз сөздің құны бар ма? Қайдам... Ұшаққа мініп іссапарға барып жүрсіз ғой, сіз екі не бірнеше елдің кеденінен өтіп, төлқұжатыңызға мөр бастырып келсеңіз де, егер ұшаққа мінген орныңыз көрсетілген қағазды (посадочный) көрсетпесеңіз, сөзіңізге ресми орындағы отырған басшылар сенбейді? Бұл дүние жүзінде жоқ «пысықтық». Әсіресе шетелдік ғалымдарға, қонақтарға осы қағаздың тым маңыздылығын айтып түсіндірудің қиын екенін білсеңіз ғой! Мұны не деп түсіндіруге болар еді? Өзімізді өзіміз бағаламау! Сөзге сенбеу, қағаздың құдіретін сөзден арттыру деген осы болады. Ия ... өзімізді бағаламаудың бер жағы ғой бұл ...

Шынында да, «Рас сөздің қасиетін» білетіндер азайды ма, әлде қалыптасқан жағдай кісі сөзіне сенуден қалдырды ма? Өзіңді ақылдымын деп бағалайтын, Абайды оқып, оның сөзін бағалаған оқушым, сөзге сенуді баба жолынан, ел ішінен тауып, қайта үйренелік! Өзгеге сенсең, саған өзге сенер. Киелі сөздің қасиетін өзіне қайта қайтару үшін әр біріміз қызмет істеуіміз керек.

Терең барлаған кісіге «Рас» деген сөздің өзі де сенуге, сендіруге жеткілікті, өйткені араб тілінен енген «растың» түбірінде «РА» тұлғасы тұр. «Ра» «АЛЛА» есімімен байланысты. Салыстырып қараңыз: ра – раббым – рас – райс – рай – рақш т.б. (Біз бұл туралы «Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект» атты зерттеуімізде жазған едік).

Сөз – киелі. Сөз – адам баласына тән ортақ қасиет, ортақ құрал. Өзге тіршілік иелерінен адамның қасиетін арттыратын, өзгешелігін анықтайтын ең басты факторлардың бірі. Адам қолымен жасалған зат – мөрден гөрі, адам санасына Алла салған, рухани бірлік пен рухани тіріліктің көрінісі, атадан балаға жасарып, дамып жеткен ұлы мирас сөзді құдіреттеу, құрметтеу, бағалау – елдіктің, ұлттық ұлық мінез бен ұлттық білікті танытатын керемет күш болар еді. Сөздің күшіне ештеңе жете алмас еді. Сөз тасты да жарар еді, басты да жарар еді. Сөз киесі қашып кетпесін десек, Сөзді бағалауға, сөзге сенуге қайта оралайық, ағайын, дегіміз келеді.

Дүниенің төрт бұрышында болып жатқан жағдаятты әп-сәтте біліп, әлемнің тілдерін де, мәдениетін де меңгергісі келіп ынты-

ғып жатқан өскелең мықты ұрпақ бар. Абай тағылымын бойына сіңірген кез келген жан адаспай, айналып келіп, үйірін табары, өз еліне қызмет етері хақ. Өскелең ұрпақ ақылды. Сондықтан, Рас сөздің қасиетін танып, біліп, жоққа сенбей, шынға сеніп, өз жолын өз атажұртынан тауып, атамекеннің озық мекен болуына қызмет етері анық.

Бағалау мәні бар сөздің, лебіздің сипаты алуан түрлі болады. Қазақ сөзінің құдіреті сонда: ол жақсы/жаман деп ашық атамай-ақ, астарлы ойдың көлеңкесімен көксегенін айта алады. Бағалау лебізінің прагматикалық өзгешелігі мен ерекшелігі бар. Лебіздегі бағалаудың семантикасы мен құрылымы прагматикалық жағдаятқа, оның жүзеге асу жолына байланысты анықталады.

Абай өлеңдеріндегі «адам өмірі», «адам өмірінің мәні» сияқты мәселелердің талдауын ХХ ғасырда Еуропада қалыптасқан экзистенциализм қағидаларына жақын деп қарастыруға негіз бар. Экзистенциализм – адамның өзіндік «Менін» тануы, өмір мен өлімнің мәні, еркіндіктің мағынасы, адамгершілік, рақымдылық, сұлулық, әділеттілік пен ақиқат, адамның дүниеге келудегі мақсаты, қоғамдағы орны сияқты көптеген философиялық мәселелерді шешуге ұмтылса, бағамдаған кісіге осы сұрақтардың көпшілігі Абай шығармашылығында өзіндік орын алған. Экзистенциализм бағыты өкілдерінің көзқарасы бойынша: өзіндік Менін түйсіну және өзгемен санасу адамды саналы әрекетке жетелейді. Данышпан Абай «Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек, Әр нәрсеге өзіндей баға бермек» деу арқылы өзін бағалау мен өзгені бағалаудың мәнін, өзгені өзіндей бағалаудың адами артықшылығын, ақылды жанның ісі екенін ерекше көрсетеді. Абай ұлылығы сонда: ол тек өз руының, өз ұлтының жыртысын жыртып, «мен мықтымынға» ешқашан салынбаған.

«Адамзаттың бәрін сүйді» Абайдай айтқан әлемде тағы кім бар екен?

Мүмкін бар болар.

Менің білетінім – Абай.

Демек, осындай ұлық мінез көрсеткен, кісіліктің келбетін, бүтін бітімдік қасиетке жетіп, толық адам болған Абайдай данышпанды әлемдік деңгейде бағалауымыз орынды. Енді отыз сегізін-

ші Қара сөзінен шағын үзінді тыңдаңыз: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан қисабына қосылады. Бұлардың емі, халқына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадалат ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын... Ол білім, ғылымы құдаға мұқтәди болсын. Ғылым әуелі ғалами ғылымға мұқтәди болсын. Яғни құдай тағала бұл ғаламды жаратты, ерінбеді, келісімменен, хикметпенен кәмәлатты бір жолға салып жасады, сіздердің ісіңіз де бір жақсылық бина қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және құдай тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарар шығып кеткендей болмай, көпке пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс іс емес. Бәлки, бұларсыз тағат тағат та емес».

Ақылды адамның ақылдылығы өзіне қажеттіні алумен, табумен емес, өзгені өзіндей бағалауымен өлшенеді. Экзистенциалистер де адамгершілік құндылықтарға бет бұруды өздерінің басты ерекшелігі деп танығаны белгілі. Абай көрсеткен адам баласын қор қылатын нәрселер экзистенциализмнің негізгі өкілдерін идеялық қолдаушылар саналатын Ф. Шеллинг, С. Кьеркогор, А. Шопенгауэр, Ф.М. Достоевский, Ф. ницше сынды жазушылар мен ғалымдардың зерттеулері мен көркем шығармаларының негізі болған еді. Адамгершілік құндылықтарды адам тіршілігінің баянсыздығы тұрғысынан қарастыру басты тақырыпқа айналған бұл еңбектерді Абай шығармаларымен салыстыру көп нәтиже бермек. Алайда экзистенциализмнің барлық қағидалары Абай қолтаңбасына тән деуден аулақпыз, адам жаны, өзекмәнді іздеудегі негізгі қисындар арасында жақындық бар екенін айтпақпыз, өйткені ақын мақсаты адамды уайымға салып, күйзеліске ұшырату емес, қысқа өмірді мәнді өткізуге қозғау салу, ойландыру, іс-әрекетке жетелеу, надандықтан арылып, адамдық қалыпқа ұмтылдыру,

толық адамдыққа жетуге талаптандыру. Абай болмыс мәселесін талдауда ғылыми танымға үлкен көңіл бөлген. «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат дәфғы мұзарратларны айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады», – деп жазады қарасөзінде.

«Ғылым таппай мақтанба» тақырыбын кеңінен талдап жазған да Абай еді. Хайдеггер адам болмысының негізгі сипаттамаларын талдай отырып, әлемде өмір сүру таным акциясының, заттармен әрекет жасаудың іске асуы ғана емес, әлемнің өзі таңдау жасау мен мүмкіншілік, тағдырдың орны мен тарихи жүзеге асуы өтетін нәрсе екенін ерекше ескертеді.

Сонымен, «адами фактор», «адам өмірінің мәні» мәселесінің мазмұны күрделі, мәні терең. Тіл білімінде «әлем бейнесі», «әлем суреті», «әлем моделі», «әлемнің тілдік бейнесі», «әлемнің концептуалды бейнесі, «әлемнің когнитивті бейнесі» деген ұғымдарды туғызған бұл бағыт терең зерделеуді қажет ететін өзекті ғылыми мәселенің бірі санатында. Абай шығармаларындағы бағалау концептін таразылау барысында әлемнің тілдік бейнесінің көріністерін анықтау арқылы халықтық бағалау жүйесін де саралауға, шамалауға толық негіз бар.

Адамның айналасындағы болмысқа, жалпы әлемге қарым-қатынасы бағалаудан басталады дедік. Өзі, өз үйі, өз отбасы, өзі тұрған жері, өз елін бағалаудан басталған рухани өсу оны өзге, өзгенің үйі, өзгенің отбасы, өзгенің туған жері, өзгенің елі, т.б. деп бағалауға дейін жеткізеді. Адам өзін, өзін қоршаған ортаны танып қана қоймайды, сонымен бірге бағалайды да. Бағалау тәжірибесі тану арқылы орындалып, танылған бағалау сатысында адам санасында құндылықтардың ерекшелігі ажыратылады. Бағалау адам санасында әлем моделін жасауға қатысады, екінші жағынан оны тануға жағдай туғызады, қызығушылықты арттырып, тану үшін, ақпарат жинаудың негізгі уәжі (мотиві) болады. Демек, бағалауды когнитивтік бағытта саралаудың ғылыми маңызы ерекше.

Тағы да ақын Абайдан бір өлең:

Бойы бұлған,
Сөзі жылмаң
Кімді көрсем, мен сонан.
Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым жалма-жан.
Өз ойында
Тұл бойында
Еш міні жоқ бендесіп,
Түзде мырзаң,
Үйде сырдаң,
Сөзі қылжаң еркесіп.
Бас құрасып,
Мал сұрасып,
Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап,
Байды жаулап жетісер.
Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
Антын, арын саудалап,
Бұтты-шатты,
Үй санатты,
Байдан атты алмалап.
Кедейі – ер,
Кеселі зор,
Малды байдан сорлы жоқ.
Ап көмектің,
Жемдемектің,
Босқа әлектің орны жоқ.
Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гуде-гу.
Байы – баспақ,
Бии саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.
Ақы берген,
Айтса көнген
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтқан бенде жоқ.
Өз түтуға,
Сыйласуға
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,

Пәле шақыр.
Болдың ақыр тап-тақыр.
Су жұғар ма,
Сөз ұғар ма
Сыпыра жылмаң желбуаз?
Айтты – көңдім,
Алды – бердім,
Енді өкіндім – өзіме аз.

Мәтінде бағалау жағдаятының үш құрамдас типі бар: нысан, бағалаушы субъект, предикат. Субъект әртүрлі тұлғада көріне алады: ол бастауыш (мен), баяндауыш (көрсем, бастым, састым, қаштым), толықтауыш (өзіме) сипатында көрініс тапқан. Нысанға қатысты жағдай яғни объектінің вербальдануы заттық-әрекеттік сипатта да; предикат заттық, қимылдық және модальдық тұлғада да көрінеді. Автордың ойы мәтінде анық берілген. Мұнда боямалық жоқ, ой сөз ішінде жасырынбай, нақты айтылады, «мырзан», «қылжаң», «сырдаң» тұлғаларын қолдану арқылы авторлық метафоралық қолданыс туғызып, (Түзде мырзаң, Үйде сырдаң, Сөзі қылжаң еркесіп) ерекше синтаксистік құрылым жасап, нысан мінезін сомдауда жаңаша өлең құрылысын құрайды. Өлеңнің алты буыннан тұруының өзі бағаланушы нысанның жеңіл-желпі жүріс-тұрысы мен мінез-құлығын танытатындай. Суреттеліп отырған нысан ішкі-сыртқы қалыбымен көз алдыңызға келеді.

Бұл кім?

Бұл жақсы киінген, әдемі сөйлейтін, ойы мен бойында еш міні жоқтай көрінетін, қалжыңды ұнататын, берсең жақсысың, бермесен сенімен кетісетін, сыртта мырза, үйінде не болып жатқанын өзінен басқа жан баласы білмейтін, сөз қыдыртып, әңгіме тасыған, анты мен арын саудаға салған, су жұқпас. Абай бағалауындағы – желбуаз. Сіз оның желбуаз екенін байқай алмауыңыз бек мүмкін. Тіпті Абай да «айтты – көңдім, алды – бердім, енді өкіндім – өзіме аз» демей ме. «Желбуаз» туынды сөз: «жел» және «буаз» сөздерінің бірігуінен жасалған. Іші бос, жел ғана. Оған «ар», «ант» деген ұғымдар бос, мәнсіз.

Нысанның сыртқы тұлғасын, мінезін, ішкі жан дүниесін таныдыңыз, бағаладыңыз. Күнде қасымызда жүреді, олар – бар.

Өз ойында, тұл бойында еш міні жоқ пендесіп, сөз қыдыртқан, сөйтіп жұртты құтыртқан, антын, арын саудалап жүргендер қатарымызда жоқ емес екенін мойындайсыз. Лексикалық бірліктер арқылы берілетін эстетикалық бағаның қызметтік жүйесі шоғырлана дами түседі.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гуде-гу.
Байы – баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.

Синкретті сөз мағынасы аксиологиялық ағымда қолданылып, мәтінде нақты бағалаудың градуальдық парадигмасы жасалады. Лексемалардың қолданысы шапшаңдықты, ішкі жинақылықты қажет етіп тұрады. Бір ой екінші ойдың астарымен өрбіп, әрекеттің қызу өтіп жатқанынан хабар беретіндей. Сөз мәтіндегі қолданысында ерекше семаға ие болып, кейде өзінің бағалау белгісін өзгерте жұмсалады.

Адам аулап,
Сыпыра саулап,
Байды жаулап жетісер.

Адам аулау, сыпыра саулау тіркестерінің мағыналары ерекше зерделеуді қажет етеді. Жағымсыз мінез бен жағымсыз әрекетті бағалаудың градуальды шегі. Жеке сөздердің мағынасы мен мәтіндегі мән ерекше. Лексикалық бірліктердің мағыналары метафоралық мәнге ауысып, контекстік мағынаға ие болады да, автор бағалаған дерттің шытырманын таңбалауда өзіндік үлес қосады. Адамның ішкі мінезі мен болмысын қалыптастыруға қатысы осындай жағымсыз әрекеттерді төпеп көрсете отырып, шындық өмірде кездесетін деректер негізінде кісінің көзін жеткізумен де бағалау сәтті шығады. Құлығына құрық бойламайтын, сөздің майын ішкен, асты-үстіне түсіп, мақтап отырып, алды-артынды шырмап, бермесінді алатын осындай жандарды дөп танып, тап басып айтқан ақын:

Су жұғар ма,
Сөз ұғар ма
Сыпыра жылмаң желбуаз?
Айтты – көндім,
Алды – бердім,
Енді өкіндім – өзіме аз, -

деп аяқтайды.

Көркем мәтіндегі орталық негізгі әрекет антропоорталық мәселені талдайды, бағалайды, оқушының көзін ашады. Мәтінді оқып болып, оқушы бей-жай қала алмайды, ойланады, бәлкім, тағы да қайта оқиды, қайталай оқиды... Автордың мәтіндегі кейіпкерге берген мінездемесі мен оның шындық өмірде кездесетін жанында жүргендермен арасындағы ұқсастықты салмақтап, сабырмен ойланып, ой түйе мақұл. Абай жазған жағдайда субъективті бояу бар, оны автордың өзі де бірінші жақпен айтып, жазып отыр: етістік тұлғалары бірінші жақпен баяндалған. Ал жалпы өлең мәтінінде шындық өмірдегі әрекет пен эмотивті мән, автор санасында жетілген ой арқылы берілген эмотивті-модальды мән гармониялылықпен біріге тоғысып, мәтін мәнінің негізгі ядросын құрайды.

Шын сын айтылды.

Естілді.

Естідік пе?

Кешегі кісінің мінезі мен бүгінгі кісінің мінезінің арасында айырма жоқ. Қалып – ортақ, мән – бір, мінез – ұқсас, ал айырма тек кісінің сыртқы тұлғасында. Кешегі мен бүгінгі мінездің, адами болмыстың үндестігін танимыз. Өзгерген адамның ішкі жан дүниесі, рухани болмысы бар ма? Әлде өзгерген «сыртқы» форма ма? Ішкі өзекмән өзгерген бе?

Айтпағымыз, данышпан Абай қаламынан шыққан бұл өлең жазылайын деп жазылмаған, осылай жазғысы келгеннен емес, жазбауға болмайтын әрекеттерді көргенде шыққан туынды болар.

Тегінде Абай өлеңдерінің негізгі ерекшелігі: мәтіннің негізгі мазмұнында кейіпкер есімі аталып, нақтыланбағанымен (нақтыланатын тұстары да жоқ емес қой) әмбебап «ол» үнемі өлеңде жүреді. Біз оны танимыз, білеміз, көреміз, араласамыз, жақсы көреміз, жек көреміз, т.б. Классикалық өлеңнің құдіреті де

осында болар. Кез келген көркем туындысын оқып шыққанда, «бұл Абай заманында болған ғой, қазіргі заманда мұндай мінезді кісі жоқ» дей алмайсыз. Демек, Абай бағалауы – әмбебап, сонысымен құнды, бағалы. Бұл – классикалық өнер туындысы, суреткер қолымен өндіріліп (өн-өнер-өндір-өнім) жасалған өнер үлгісі. Авторлық интенцияның мәтін мазмұнында анық көрінуі Абай өлеңдеріндегі тағы бір басты ерекшелікті танытады. Өлең мазмұны, түптеп келгенде, автордың кейіпкер келбетіне, мінезіне көзқарасы болғандықтан, интенциялық мәнді зерттеу көркем шығармадағы автор бейнесін тануға көмектеседі.

Сөз семантикасы көп деңгейлі, терең мәнді. Мәтіндегі сөз мағынасының түсінігі әр қилы болуы да ықтимал. Абай өлеңіндегі сөздердің қолданысына назар аударалық. Әр сөзде күрделі мән:

Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң
Кімді көрсем, мен сонан.
Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаптым жалма-жан.

Бір ғана шумақты бірнеше рет жазып, қайта қарастырып отыр деп сынай көрмеңіз. Осы шумақтың мәнін түсініп алайықшы: бір шумақта он бес сөз берілген, әрі барлығы да толық мағыналы атау сөздер. Бір де бір шылау, көмекші сөз кездеспейді. Ақын атау сөздердің нақты атауыштық мағыналарын ұтымды пайдаланып, ойдың нақты көрінісін таңбалау үшін, «құрылыс кірпіштеріндей» етіп құрайды. Тиянақты ойдың таңбалануында да тиянақты мағыналы атауыш сөздерді қолдану арқылы автор өз ойының толық та, анық жетуіне «барын» салғандай. Бірінші, екінші жолдың предикаты еліктеуіш сөздің бейнелеуіш түрімен берілген, бейнелеуіш нысанды нақты бейнелеп, көз алдымызға әкеледі: бойы – бұлғаң (бұлғақтаған), сөзі жылмаң (жылмандаған). Үшінші жолда сілтеу есімдігі – сонан («сол», «содан» есімдігі) қолданылып, нысанды нақты таңбалайды, ол – сол (бұл, мынау емес); бетті бастым, қатты састым – предикаттар бірінші жақпен беріледі, ал «бет» – зат есімге тәуелдік жалғауының бірінші жағы жалғанбайды, яғни жалпылық мәнде жұмсалған. Егер «бетімді бастым» деп

тәуелдік жалғауды жалғай қолданса, контекстік мән өзгерер еді, онда «бет» жеке субъектіге қатысты сияқты болар еді. Ғажайып қолданыс! Классик ақын әр сөзге ғана емес, әр грамматикалық форманың қолданысында беретін мағынасы мен оқушы түсінуге тиіс ішкі мәнге терең мән берген. Негізгі ой желісін белгілейтін атауыш сөздің құдіретін, мазмұн тиянақтылығын жеткізудегі маңызын ақын терең түсінеді, байыппен салмақтап, қажетіне қарай қолданғанда, сөз мәйегі үйіріліп, мақсатқа сай іріктеле жұптасып, өзекмәндегі өзек ойды жетелей, жаңаша өрнек құрайды.

Қазақ сөзінің бағасын көтеріп, есейтіп, СӨЗТАНУ ілімінің де іргесін бекітіп, тез жетілуіне үлесін қосқан Абай шығармалары арқылы адам болмысының ішкі және сыртқы бейнесі танылады.

Қазақтың бағалы сөздері – адамгершілік, мейірім, кеңдік, кісілік, адалдық Абай өлеңдерінде оппозициялық қайшылық арқылы танылып, жақсы мен жаманды оқушының өзі айырып, бағалау үшін, ойлану үшін арналған деп бағалауға болады. Абайдың «қашқаны» – қулық, арамдық, алдау, арбау, залымдық. Заман өзгергенмен, адами рухани әлем қалыптастырған бағалы, қасиетті ұғымдарды танбалайтын киелі сөздердің мәні мен олардың қабылдануы өзгермек емес. Жақсылық пен жамандық, адамдық пен надандық қатар жүреді, формасын әрқилы өзгертеді, алайда қатар өмір сүреді. Өмір солай...

Әдебиет

1. Қазақ руханияты: тарихи философиялық және этномәдени негіздер. – Алматы, 2013.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Абай мұрасын пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері	6
II тарау. Абайтану тарихы	24
III тарау. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармашылық әлемі	88
IV тарау. Абай және билер сөзі	114
V тарау. Абай бағалауындағы байлам	149
VI тарау. Абай мен Ақыт	177
VII тарау. Абайдың қарасөзі: болмысы мен бітімі	203
VIII тарау. Абай шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық руханият арналары	237
ҚОРЫТЫНДЫ	264
ҚОСЫМША	267

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАНДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VIII том

Пәнаралық зерттеу

Авторлар:

*Дәдебаев Жангара, Әбдиманұлы Өмірхан,
[Кәкішев Тұрсынбек], Бисенғали Зинол-Ғабден,
Сейітжанов Зүфар, Тілепов Жұмат, Салқынбай Анар,
Үмбетәев Мұбәрак, Тұрысбек Рахымжан,
Бисенбаев Пазылбек, Кәрібозов Ерхан*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ғ. Қалиева*

Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ №9173

Басуға 19.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆.
Көлемі 17,43 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4357.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.